

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

v_melikyan@mail.ru

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԲՈՒՇԵԻԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը՝ իշխանական-քաղաքական հիմնախնդիրների ամբողջությանը զուգահեռ իր ողջ բովանդակությամբ ու էությամբ ուղղվեց շարունակվող աշխարհամարտի հետագա ընթացքի ու մասնավորապես Կովկասյան ռազմաճակատի տարաբնույթ խնդիրներին: Գրավված Արևմտյան Հայաստանը և արևմտահայության զանգվածները հերթական անգամ հայտնվեցին բարդ իրավիճակում:

Նախ՝ վտանգվեց Փետրվարյան հեղափոխությամբ ձեռք բերված անգնահատելի նվաճումը՝ Արևմտյան Հայաստանում ազգային քաղաքացիական իշխանության կայացման հուսադրող գործընթացը և վերաշինության գործը:

Ապա և պարզ դարձավ, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրաց-թաթարական քաղաքական մեծամասնությունը Կովկասյան ռազմաճակատի՝ նույնն է թե Արևմտյան Հայաստանի պաշտպանության հիմնահարցը որպես կարևորագույն խաղաքարտ օգտագործելու է Թուրքիայի հետ իր սկսած նոր որակի հարաբերություններում: Օգտագործելով Կովկասյան ռազմաճակատի զորամասերի բոլշևիկացման գործընթացը, Կոմիսարիատն իր հետևողական հակախորհրդային, իսկ վրաց-թաթարական դաշինքի պարագայում՝ նաև հակառուսական քաղաքականության համատեքստում, լրջորեն նպաստեց ռազմաճակատի փլուզման արագացման գործին: Լավագույն ապացույցը անդրկովկասյան երկաթուղու երկայնքով նահանջող Կովկասյան բանակի զորամասերի նկատմամբ իրականացված բռնություններն էին, Շամխորի նախճիրը¹, ապա և Երևանի նահանգում բռնկված մահմեդական հակառուսական և հակահայկական խռովությունները:

Արևմտահայերի կենսական անմիջական հիմնախնդիրները մնում էին չլուծված և ստեղծված քաղաքական նոր իրավիճակում, ինչ-որ առումով նաև իներցիայի ուժով շարունակվում էին:

¹ Տե՛ս հանգամանորեն՝ **В. Г. Меликян**, Грузино-татарские антироссийские мятежи в районе закавказской железной дороги и армянская позиция (ноябрь 1917 – март 1918). Историческое пространство, Проблемы истории стран СНГ, N 1, М., «Наука», 2010, стр. 58-69.

«Այս ահաւոր փորձանքէն դուրս գալու համար երկու ճանապարհ ունինք մեր առաջ,– գրում էր «Աշխատանք» թերթը,– կամ ցուցանելով կրաւորական վերաբերմունք թողունք, որ դեպքերը գահավիժեն իրենց ընթացքով, և կամ ներգործօն դեր վերցնելով, մեր ճակատագիրը մեր ցանկացածին պէս տնօրինենք»²:

Այդ ճակատագրական ընտրության սեփական և հետևողական դիրքորոշմամբ հանդես եկան Երևանի ազգային-դեմոկրատական կազմակերպությունները և նահանգի գաղափարական ուղղվածության մունետիկ «Աշխատանք» թերթը: «Ի՞նչ պետք է ընել» հոդվածաշարով, իր դեկտեմբերյան երեք համարներում թերթի խմբագրականները բարձրացնում էին քաղաքական իրավիճակի ամենասուր հարցադրումները, մասնավորապես, ռազմաճակատի պաշտպանության, Հայկական հարցի և ընդհանրապես, հայության ապագայի խնդիրները:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ 1917 թ. հոկտեմբերի 21-ից մինչև 1918 թ. ապրիլի 14-ը «Աշխատանքի» խմբագիրը Արամ Մանուկյանն էր, կարելի է եզրակացնել նաև, որ ծրագրային վերլուծությունների և «երկընտրանքին» վերջ դնող գործիչը Արամն էր:

«Անպատճառ մարգարե ըլլալու պետք չըկայ գուշակելու համար դեպքերու ընթացքը՝ մօտիկ ապագային»,– գրում էր «Աշխատանքը» դեկտեմբերի 16 (29)³,– նկատի ունենալով, որ զինադադարի ժամկետի ավարտից հետո Թուրքիան «ամենահասարակ անհամաձայնության կետը պատրուսակ բռնելով» պետք է վերսկսեր պատերազմը և բնաջնջեր նաև կովկասահայությանը:

Արդիական են հնչում հատկապես Արամի քաղաքական կանխատեսումը և ժամանակի թելադրած գլխավոր մարտահրավերը, որտեղ համազգային երկընտրանքը անվերապահորեն վերածվում էր բռնցքված կամքի և պայքարի գիտակցության: «Թուրք դիւանագէտները շատ խորունկ պատճառներ ունին այդպէս վարուելու,– կովկասահայության կոտորածները կանխագգալով գրում էր թերթը,– որովհետև եթէ հայութիւնը կենդանի մնայ աշխարհի երեսին, եթէ այս անգամ ևս յաջողին հրով և սրով լռեցնելու Հայոց հարցը, **եթէ համաշխարհային հաշուեյարդարի ատենն ալ նոյնիսկ մեր դատը անհետևանք մնայ, դարձեալ օր մը, վերստին պիտի ցցուի անհկա մարդկութեան խղճին առջև, եթէ սակայն հայութիւնը գէթ իր այժմեայ քանակը կրցաւ պահել** (ընդգծումը – Վ. Մ.): Եւ յետոյ՝ Կովկասի մէջ պանթուրքական քաղաքականութիւնը խանգարող տարր մը եթէ կայ, ատիկա հայն է, ուրեմն ինչու չօգտուիլ դարերու պատմութեան մէջ հազուադէպ այս առիթէն և Կովկասն ալ արիւնսաներկ Թուրքահայաստանի պէս՝ մահմեդական միապաղաղ ծովի մը չը վերածել»⁴: Տարակուսանք չկար նաև այն հարցում, որ եթէ «թուրքը չը կամենայ Կովկաս ոտք

² Աշխատանք, Երևան, 1917, 16 դեկտեմբերի:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Աշխատանք, 1917, 16 դեկտեմբերի, թիվ 64:

դներ», միևնույն է անդարձ կորստի էր մատնվում գլխավորը՝ Արևմտյան Հայաստանը: Եվ վերջապես, արվում էր հիմնական եզրակացությունը, որ չի կարելի ժամանակ տալ թշնամուն, որ հայ զինվորը պետք է անմիջապես փոխարինի ռուս դասայիք զինվորին և որ «մեր հուժկու դիմադրությամբ պիտի ազատենք մեր հայրենիքը, պիտի ապահովենք մեր անկախությունը և պիտի փրկենք Կովկասը»⁵: «Ազգային բոլոր ուժերը պետք է համախմբուին և պետք է զոհաբերուին մեր դատին», – այս էր Արամի, «Աշխատանք» թերթի և նրա շուրջը համախմբված ռազմական ու քաղաքական գործիչների կոչը, որը գործնականում կատարեց ազգային գլխավոր առաքելությունը:

Ազգային հավաքական ուժի, 1917–1918 թթ. բախտորոշ քաղաքական փուլի կենտրոն Երևանը այդպիսին դառնում է դեռ 1917 թ. ամռանից: Առանցքային էր նաև այն հանգամանքը, որ Երևանի նահանգում էին կենտրոնացել արևմտահայ ռազմական ու քաղաքական գործիչները, 1917 թ. մայիսին Երևանում հրավիրված Արևմտահայ առաջին համագումարում էր ձևավորվել 1912 թ. ստեղծված ազգային պատվիրակությանը հաջորդած ազգային կառույցը՝ Արևմտահայ ազգային խորհուրդը:

Ապագա ազգային մարմինների ձևավորման գործընթացը Երևանում Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդի և ընդամենը մի քանի գործիչների տեղաշարժերի ու Երևան գործուղվելու հետևանք են, ինչը, իհարկե, նպատակային բովանդակություն էր կրում:

Եղած ոչ հարուստ պատմական սկզբնաղբյուրային նյութի հիման վրա փորձենք վերստեղծել այդ կարևորագույն փուլի համապատկերը:

Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ընկած ժամանակաշրջանում արևմտահայության առաջնահերթ խնդիրը շարունակում էր մնալ ինքնակազմակերպման հարցը:

Արևմտահայերի առաջին համագումարից ի վեր (1917 թ. մայիս, Երևան) Արևմտահայ ազգային խորհուրդը հրավիրել էր երեք նստաշրջան: 2-րդ նստաշրջանը ընտրել էր հատուկ գործադիր մարմին՝ բյուրո, իսկ 3-րդը՝ Հայաստանի Ապահովության խորհուրդ՝ որպես արևմտահայության լիազոր ներկայացուցչական մարմին: Թեև նախատեսվում էր, որ այն սերտորեն կհամագործակցի Հայոց ազգային խորհրդի (Արևելահայ, ռուսահայ) հետ, միաժամանակ անպայմանորեն առաջ էր քաշվում արևմտահայերի նոր համագումար հրավիրելու կենսական հիմնահարցը: Հետհոկտեմբերյան անորոշ ու բարդ քաղաքական իրավիճակը անհնար դարձրեց ծրագրի իրականացումը: Ըստ «Հորիզոն» թերթի (1917 թ. հոկտեմբերի 2-ից դրվեց ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի տրամադրության տակ՝ (Ս. Գրուզինյան (Վրացյանի) խմբագրությամբ – Վ. Մ.) սակայն, արևմտահայ քաղա-

⁵ Նույն տեղում, 20 դեկտեմբերի, թիվ 65:

քական, զինվորական դեկավար մարմիններն ու գործիչները փայփայում էին թե՛ Արևմտյան Հայաստանում և թե՛ Անդրկովկասում կազմակերպել արևմտահայ ազգաբնակչության միացյալ «Հայաստանի համագումար, որը առավելապես պետք է զբաղվեր Հայաստանի ապագա քաղաքական կայացման հարցով⁶։ Երևանի «Աշխատանքը», որի խմբագիր-հրատարակիչը 1917 թ. նոյեմբերին Ա. Մանուկյանն էր, նոյեմբերի 8-ին արդեն հայտնում էր իր ընթերցողին, որ Արևմտահայ ազգային խորհուրդը որոշել է հրավիրել «նոր արևմտահայ համագումար»⁷։

Այդ նպատակն իրականացնելու համար 1917 թ. դեկտեմբերի 15-ին Երևանում գումարվեց Արևմտահայ ազգային խորհրդի արտակարգ ժողով, որն էլ քննեց արևմտահայության ընդհանուր համագումար հրավիրելու խնդիրը։

Նկատի ունենալով քաղաքական վայրիվերումները, հաղորդակցության դժվարությունները, ժողովն անհնար գտավ մոտ ժամանակում հրավիրել այդ համագումարը, որի կայացման երակետային հիմնավորում էր համարվում վերջինիս ժողովրդավարական սկզբունքներով ընտրված լինելու հանգամանքը և հատկապես այն, որ համագումարն ի վերջո պետք է արտահայտեր ու ներկայացներ արևմտահայության բոլոր զանգվածների ու շրջանակների շահերը։ Դաշնակցության «Ազատամարտ» թերթը առավել ընդդիմադիր կեցվածք էր ընդունել, ինչը բացատրվում է այս հարցի շուրջ ևս կուսակցության ներսում առկա տարաձայնությունների ու մոտեցումների տարբերությամբ։ Դաշնակցության այս թևը կողմ էր համագումարի հրավիրմանը այն պայմանով, որ վերջինս իրավասու լինի զբաղվելու միմիայն գաղթականության խնդիրներով։ Շեշտադրվում էր նոր համագումարի քաղաքական լայն ուղղվածությունն ու բնույթը, ուստի և այն որակվում էր արպես «Հայաստանի համագումար», այլ ոչ թե «հայկական»։ Իսկ «Հայաստանի» համագումար ասելով նրանք նկատի էին առնում նաև այլ ազգերի մասնակցության ժողովրդավարության սկզբունքների խնդիրը՝ առանց ազգի, կրոնի և սեռի խտրականության⁸։

«Թուրքահայ համախորհրդակցության» շրջաբերական նամակը ընդգծում էր, որ արևմտահայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող քաղաքական և տնտեսական մի շարք այժմեական խնդիրները, անհապաղ լուծման կարիք ունեն։ Որոշվեց 1918 թ. մարտի 4-ին Արևմտյան Հայաստանում՝ Կարինում հրավիրել արևմտահայերի համախորհրդակցություն⁹։

⁶ Տե՛ս Աշխատավոր, Թիֆլիս, 1918, 4 հունվարի, թիվ 2, նաև Հորիզոն, Թիֆլիս, 1918, 13 հունվարի, թիվ 8։

⁷ Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 8 նոյեմբերի, թիվ 59։

⁸ Տե՛ս Աշխատավոր, 1918, 4 հունվարի, թիվ 2։

⁹ Տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վ. թիվ 69, նաև՝ Աշխատանք, 1918, 24 հունվարի, թիվ 72։

Նախատեսվում էր, որ Համախորհրդակցությանը պետք է մասնակցեն Երկրի (Արևմտյան Հայաստան), Կովկաս-Ռուսաստանի, Պարսկաստանի բոլոր արևմտահայերը: Հրավիրվում էին նաև ներկայացուցիչներ Եվրոպայի, Ամերիկայի և Եգիպտոսի «թուրքահայ գաղութներից»: Որոշվում էր, որ յուրաքանչյուր 3000 արևմտահայը ներկայացվում էր մեկ պատգամավորով: Այսպես կոչված «մեկուսացած շրջաններուն» բացառապես տրվում էր 1 պատգամավորի իրավունք, եթե համապատասխան շրջանի ազգաբնակչության թիվը 1000-ից պակաս չէ: Այն շրջանները, որոնք իրենք իրենց համարում էին մեկուսացած, այդ մասին պետք է նախապես հայտնեին Արևմտահայոց բյուրոյին¹⁰:

Արևմտահայ ազգային խորհրդի արտակարգ նիստը կարևորվում է հատկապես նրանով, որ այն տրամադրում էր արևմտահայ ազգաբնակչության՝ իր հաշվարկներով իրականացրած մոտավոր թվաքանակը: Այդ է վկայում նաև շրջաբերականի ծանոթությունն առ այն, որ առանձին շրջանների մարմինները իրական և փաստացի ճշգրտումների ու դիտողությունների դեպքում անհապաղ պետք է այդ մասին տեղեկացնեին բյուրոյին:

Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի, Օսմանյան կայսրության եւ Իրանի հայկական եւ հայաբնակ վայրերում տեղաբաշխված էր մոտ 241.000 արևմտահայ բնակչություն:

«Հորիզոն» թերթի վկայությամբ արևմտահայերի մոտավոր թիվը միայն Արևմտյան Հայաստանում կազմում էր ավելի քան 140.000 մարդ: Ավելացվում էին Բայազետի շրջանների (10.000), Ճորոխի հովտի (3.000), Ալաշկերտի (30.000), Տրապիզոնի (1.500), Խնուսի (28.000) բնակչության թվերը¹¹:

Ուշադրության է արժանի նաև բյուրոյի կողմից առաջարկվող համագումարի օրակարգը: Այն ընդգրկում էր հետևյալ հարցերը՝ ա) Արևմտահայ ազգային խորհրդի նյութական և բարոյական հաշվետվություն, բ) Հայաստանի երկրապահ զինվորական ուժի կազմակերպում, գ) հայ ժողովրդի ազգային-հասարակական կյանքի կազմակերպում, դ) Վերաշինության գործ, ե) հայության երկու հատվածների փոխհարաբերությունների խնդիր, զ) մինչև հաշտության կնքումը Արևմտյան Հայաստանի քաղաքացիական – վարչական կազմակերպումը, է) Հայաստանի քաղաքական ապագան, ը) Պարենավորման հարց, թ) հայրենադարձության, վերաբնակեցման խնդիր¹²:

Առաջադրվող որոշ հարցերի պատասխաններ էր փորձում լուսաբանել «Վան-Տոսպը»:

«Թուրքահայ խորհրդաժողովը» խմբագրականում հույս էր հայտնվում, որ Արևմտահայերի առաջին համագումարից ի վեր, վեց ամսվա ընթացքում նոր

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1:

¹² Տե՛ս նույն տեղում:

խորհրդաժողովը հնարավոր է, որ վերջապես վերամշակի ինչպես համագումարի, այնպես էլ փախստականական կազմակերպությունների նախագծած և գործադրության դրված ծրագիրը¹³:

Անհանգստություն էր հայտնվում, որ արևմտահայությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում սովի էր մատնվել: Բազմաթիվ տազնապալի փաստերից հիշատակենք մեկ-երկուսը:

Նոյեմբերի սկզբին Խնուսի շրջանի կոմիսար Ն. Նիկոլենկոն հրավիրում է հասարակական և բարեգործական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ քննելով, մասնավորապես, Բայազետի, Ալաշկերտի, Դուբադի, Մանազկերտի և Խնուսի բնակչության պարենային ապահովվածության խնդիրը, որոշվում է՝ պարենային և կենցաղային աննպաստ իրավիճակից ելնելով, դադարեցնել ներգաղթը և մինչև գարուն արևմտահայ փախստականներին անցագիր չտրամադրել¹⁴:

1918 թ. մարտի 18-ին Արևմտահայերի ազգային խորհրդի Երևանի շրջանային մարմինը նահանգային կոմիսար Ս. Թորոյանին հայտնում էր, որ ԿՀԲ ընկերության Աշտարակի գաղթականական պահեստը փակվում է, ուստի և խնդրում էին շաքար բաց թողնել¹⁵:

Լուրջ տազնապ և դժգոհություն էր հայտնվում արևմտահայության շահերին միտված կազմակերպությունների գործունեության նկատմամբ՝ Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարությունից մինչև Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վարչական մարմինները:

Ընդգծվում էր հատկապես դրանցում հայ հասարակության որոշիչ ձայնի բացակայության հանգամանքը և առաջարկվում էր, որ արևմտահայերը ճշտեն իրենց վերաբերմունքը այդ կազմակերպությունների հանդեպ: Խոսքը վերաբերում էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի «վտանգաւոր ուղիին, որ նախկին «Ազգային բիւրօյին» առաջնորդեց դէպի պատմական խոշոր սխալներ»¹⁶:

Հիմնականում նկատի էր առնվում հայկական կամավորական շարժումը, որը խիստ քննադատության էր ենթարկվել Թիֆլիսի համախորհրդակցության շրջանակներում 1917 թ. սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին: Վան-Տոսպը պահանջում էր, որպեսզի «թիւրքահայ դեկավար շրջանները, քաղաքական կազմակերպությունները միջոցներ ձեռք առնեն թէ՛ ռուսահայ խորհուրդին նոր սխալներից զգուշացնելու և թէ՛ թիւրքահայերին իրաւատէր դարձնելու իրենց տնային գործերին: Այս խնդրում անհրաժեշտ է թիւրքահայ քաղաքական կուսակցական կազմակերպութիւնների գործունէութեան ներդաշնակում և նոյ-

¹³ Տե՛ս Վան-Տոսպ, Թիֆլիս, 1917, 17 դեկտեմբերի, թիվ 44:

¹⁴ Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 54:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 111, թ. 22:

¹⁶ Վան-Տոսպ, 1918, 17 դեկտեմբերի, թիվ 44:

նիսկ միացում, թե՛ մեր ժողովուրդի մէջ և թե՛ օտարների մօտ համագգային մի հեղինակաւոր ոյժ ներկայացնելու համար»¹⁷:

Արևմտահայ բյուրոյի գործունեությանը «Վան-Տոսպը» մի առանձին նյութ էր նվիրել:

Հեղինակն ընդունելով և գիտակցելով, որ արևմտահայ փախստականների ծանր կացությունը աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային իրողությունների հետևանք է նաև, միևնույն ժամանակ քննադատության սուր կողմն ուղղում էր Արևմտահայ Բյուրոյի դեմ: Այսպես, Երևանի նահանգում չէին բացվել խոստացված բազմաթիվ դպրոցները, բացվածներում էլ աշակերտները զուրկ են գրենական պիտույքներից, 800 որբերի փոխարեն հավաքագրվել են 200-ը, չէր իրականացվել նրանց արհեստներ սովորեցնելու ծրագիրը, Արևմտյան Հայաստանի շուրջ 100.000 հայ բնակչության վարչական, տնտեսական, կրթական, վերաշինության բարդ խնդիրները թողած՝ Արևմտահայ խորհուրդն ու Բյուրոն զբաղված էին միայն Թիֆլիսի ու Երևանի «մանր-մունր առօրեայ խնդիրներով»:

Շատ թույլ էր Բյուրոյի կապը Կովկասի արևմտահայ փախստականների ու նրանց կազմակերպությունների հետ, չնայած պարտավորությանը՝ առ այն, որ Բյուրոյի անդամներն իրենց ժամանակն ամբողջությամբ պետք է հատկացնեին տվյալ պաշտոնին, պարզվում էր, դա այդպես չէր. «Բիւռօյի նախագահ պ. Վահան Փափագեան շաբաթներով և ամսով կը թողու իւր պաշտօնավայրը՝ Թիֆլիսը՝ և կուգայ հոս» (Երևան – Վ.Մ.)¹⁸:

Թերթի կարծիքով անգործության էր մատնված նաև Արևմտահայ գաղթականների Միացյալ խորհուրդը:

Այսպես, Երևանի նահանգի տարբեր շրջանները, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի եղբայրական օգնության և կենտրոնական կոմիտեի լիազորները, տեղական գաղթականական մարմինները իրականում անտեսում էին Միությունն ու Բյուրոն: Նույնպիսի հիասթափություն էր առաջացնում և Թիֆլիսի կենտրոնական խորհուրդի գործունեությունը՝ գոյություն չունեի համապատասխան օղակների կապը, չկար աշխատանքի բաժանում և գործունեության ծրագիր, գաղթականական կազմակերպությունների գործունեության նկատմամբ չէր իրականացվում վերահսկողություն:

Նկատի ունենալով ստեղծված իրավիճակը, «Վան-Տոսպը» առաջարկում էր անհապաղ հրավիրել Արևմտահայերի 2-րդ համագումար, որը ողջ արևմտահայության հրատապ ու կենսական խնդիրների լուծման համար պետք է ձևավորի մեկ միասնական մարմին¹⁹:

¹⁷ Վան-Տոսպ, 1917, 17 դեկտեմբերի, թիվ 44:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

«Վան-Տոսպը» բարձրացնում էր ևս մի կարևորագույն հարց: Նա գտնում էր, որ Արևմտահայ ազգային խորհուրդը ներկայացնում է Կովկասի և Արևմտյան Հայաստանի գրավված մարզերի արևմտահայությանը: «Քանակով եթե ոչ հաւասար,– նշում էր թերթը,– բայց որակով ասելի բարձր հատուած թիրքահայութիւնն ապրում է յիշեալ սահմաններից դուրս՝ Ամերիկայում, Եգիպտոսում և Եւրոպայում, անհրաժեշտ է, որ նրանք սերտ կապակցութեամբ մասնակից լինեն համաթիրքահայկական բոլոր գործերին»²⁰: Կարծիք էր հայտնվում, որ թեև Արևմտահայ խորհուրդը առաջիկա հունվարին կայանալիք համագումարի համար հրավիրել է վերոհիշյալ շրջանների ներկայացուցիչներին, սակայն և՛ համագումարն էր համարվում անիրականալի, և՛ հրավերը ձևական: Թերթը հույս էր հայտնում, որ դեկտեմբերի 15-ի խորհրդաժողովն է, որ պետք է որոշի այդ համագումարի բնույթը և արտասահմանի հայության մասնակցության եղանակը «համաթիրքահայկական» հարցերում:

Կարևորվում էր արտերկրի կարող և պատրաստված ուժերի մի պատկանելի քանակ Անդրկովկաս փոխադրելու խնդիրը, քանի որ «մենք այստեղ (Անդրկովկասում – Վ.Մ.) ոյժ չունինք, ինչպէս այդ ապացուցեց նաև Արևմտահայ խորհուրդը այս վեց ամսում, գտնելով իրեն միշտ ոյժերի սովի հանդէպ»²¹:

Առանձնահատուկ կարևորում ենք «Վան-Տոսպի» եզրակացությունը այն մասին, որ «եթե մենք սպասենք դեմոկրատիկ ընտրություններով կայանալիք ազգային ժողովին (արևմտահայերի – Վ.Մ.), որպէսզի նա իրաւասութիւն ունենայ զբաղուելու վերը յիշուած ազգային քաղաքական հարցերով, դա պիտի նշանակէր մեր ձեռքով խաչ դնել մեր վրայ»²²: Միաժամանակ թերթը լիահույս էր, որ ապագա մայիսյան համագումարում կստեղծվի արևմտահայությանը համախմբող և կազմակերպող առավել իրավագոր մի կառույց, որն անպայման կնդարձակի գործունեության շրջանակը, ուստի և համագումարը կվերածվի ավելի մեծ ու ընդգրկուն խորհրդաժողովի²³:

Արևմտահայ ազգային խորհրդի բյուրոյի թերևս միակ էական ձեռքբերումը հայկական զինական ուժի կազմակերպման աշխատանքներին ունեցած ակտիվ և գործնական մասնակցությունն էր:

Բյուրոյի նախաձեռնությամբ 1917 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Թիֆլիսում գումարվեց արևմտահայ տարբեր հոսանքների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից կազմված մի խորհրդակցություն: Այն հանգամանորեն քննարկեց Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության խնդիրը և որոշեց նախաձեռնել արևմտահայ զինական ուժի կազմակերպման հարցը:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

Այդ նպատակով ընտրվեց մի մարմին՝ Ապահովության խորհուրդը, որի մեջ մտան Վ. Փափազյանը (նախագահ), Ա. Սեպուհը, Ա. Թերշիբաշյանը, Հ. Տեր-Չաքարյանը և Ժ. Միրզախանյանը: Ըստ Ա-Դ-ի, ղեկավար կազմում էին նաև Հ. Գալիկյանը, Կ. Սասունին, Հ. Ամատունին, պրոֆ. Հ. Հակոբյանը, բժ. Վառվառյանը այլ խոսքով նա ներկայացնում է 9 հոգուց բաղկացած խորհուրդ²⁴:

Հատուկ պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ հայկական ու մասնավորապես արևմտահայության ազգային զինական ուժի կենտրոն ևս դառնում էր Երևանը: Այդ գործընթացը ձևավորվել էր դեռ 1917 թ. ամռանից, երբ սկսեց գործել Ժամանակավոր կառավարության կողմից ընդունված բանակի ազգայնացման մասին որոշումը:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին կից, 1917 թ. նոյեմբերի վերջին ձևավորվում է Հատուկ կոմիտե, որի մասնաճյուղի ստեղծման գործը Երևանում հանձնարարվում է դարձյալ Արամին, Արտակարգ լիազորություններով օժտված այդ կառույցին անդամակցում էին Խաչատուր Կարճիկյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Սարգիս Արարատյանը, Հովսեփ Բեկզադյանը, Վարոս Բաբայանը, Իսահակ Ամիրյանը, Գևորգ Տեր-Օհանյանը: Դեկտեմբերի 6-ին Խ. Կարճիկյանն ընտրվում է Հատուկ կոմիտեի ժամանակավոր նախագահ²⁵:

Հատուկ կոմիտեի դեկտեմբերի 2-ի (15) նիստում որոշվում է դասալիքների հավաքման և զորակոչի կազմակերպման նպատակով Երևան գործուղել Ա. Մանուկյանին և ՀԶՄ միջոցներից նրան տրամադրել 200 հազ. ռուբլի²⁶:

Հատուկ կոմիտեն դարձավ Երևանի նահանգի փաստական իշխանությունը, իսկ Արամը՝ այդ ոչ պաշտոնական ազգային իշխանության ղեկավարը: Վերջինիս ձևավորմամբ, փաստորեն, Երևանի ազգային խորհուրդը դադարեցրեց իր գոյությունը:

Վերադառնալով դեկտեմբերյան խորհրդակցությանը, նշենք, որ վերջինս որոշեց հայտարարել պարտադիր զորակոչ բոլոր արևմտահայերի համար: Նպատակը արևմտահայկական առանձին դիվիզիայի ձևավորումն էր: Ենթադրվում էր ստեղծել 15–20 հազարանոց մի զորամաս:

Այդ որոշումից առաջ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում կային զուտ տեղական զորամասեր. Օրինակ՝ Վանի գունդը՝ Տ. Բաղդասարյանի հրամանատարությամբ, Սասունի գունդը՝ Խնուս-Մուշ շրջանում՝ Մանուկի և Մուշեղի ղեկավարությամբ, Ալաշկերտի զորամասը՝ Սմբատի գլխավորությամբ, Երզնկայի շրջանում էր Սեբաստացի Մուրադը:

²⁴ Տե՛ս Ա-Դ, Հայության երկունքը, ՀՀ պատմության թանգարան, նոր պատմության բաժին, թղթ. 839/195 դ, ձեռագիր, էջ 7 (գիտական շրջանառության մեջ առաջին անգամ մեր կողմից է դրվել – Վ.Մ.):

²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24 (1 մաս) թթ. 29, 33, 35-37:

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24 (1 մաս) թ. 29:

Ապահովության խորհրդի առաջին աշխատանքը եղավ այդ բոլոր ջոկատների միավորումը, ապա և արևմտահայ դիվիզիայի կազմավորումը: Այդ գործին ջերմ աջակցություն ցուցաբերեցին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը՝ հանձինս գեներալ Ե. Լեբեդինսկու, գնդապետ Ջինկևիչի, Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարությունը, Հ. Չավրիյանը, 1918 թ. հունվարի 20-ին Հայաստանի Ապահովության խորհուրդը շրջաբերական է տարածում այն մասին, որ գորակոչի համար ստեղծված Ապահովության կոմիտեները այսուհետ կոչվեն գործադիր կոմիտեի մասնաճյուղեր²⁷:

Թիֆլիսում գտնվող դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները. Ապահովության խորհրդին նույնիսկ որոշ գումար տրամադրեցին: Չնայած Ապահովության և Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդների միջև այս հարցում իշխում էր ներդաշնակ համագործակցության մթնոլորտը, սակայն դիվիզիայի հրամանատար նշանակելու կապակցությամբ առաջացավ որոշ անհամաձայնություն: Ապահովության խորհուրդը առաջադրում էր Անդրանիկի թեկնածությունը ինչը քննարկվել էր նաև Թիֆլիսի դեկտեմբերի 15-ի խորհրդակցության ժամանակ, իսկ Ազգային խորհուրդը չառաջարկելով իր թեկնածուին, կարծում էր, որ «մասնագիտական պատրաստվածությունից զուրկ Անդրանիկը չի կարող կառավարել դիվիզիայի պես խոշոր զորամաս»²⁸: Ի վերջո, Ապահովության խորհրդի հետևողական պնդմամբ Անդրանիկը նշանակվեց Արևմտահայ դիվիզիայի պետ՝ մինչ այդ էլ Հ. Չավրիյանի և Դ. Լևոնյանի միջնորդությամբ ստանալով պաշտոնակալ-գեներալի աստիճան:

Արևմտահայ դիվիզիան, որը հայտնի է նաև որպես Հայաստանի երկրապահ զորաբաժին²⁹ ներառնվեց Հայկական կորպուսի զորակազմի մեջ, որպես նրա մի մասը³⁰:

1917 թ. դեկտեմբերի 14-ին Հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանը հանդես եկավ իր առաջին հրամանով, արդեն հաջորդ օրն իսկ հետևեց «թուրքահայ եղբայրներին» ուղղված կոչը: Դեռ նոյեմբերի 10-ին Հայ զինվորական միության Գանձակի բաժանմունքը «հպարտությամբ և հրճվանքով» ողջունում էր գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հայկական կորպուսի հրամանատար ընտրվելու փաստը³¹:

²⁷ Տե՛ս Աշխատանք, 1918, 24 հունվարի, թիվ 72:

²⁸ Տե՛ս Վրացյան Ս., 1996, 63:

²⁹ Տե՛ս Ա-Դո, Հայության երկունքը, էջ 158:

³⁰ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ.:

³¹ Տե՛ս Հորիզոն, 12 նոյեմբերի, թիվ 242:

«Հայրենիքը վտանգի մեջ է. արձագանք տվեք մեր գորակոչին» վերտառությամբ նյութը հեղինակել էին Հայաստանի Ապահովության խորհուրդը և Հայաստանի երկրապահ զորամասի հրամանատար Անդրանիկը³²:

1918 թ. հունվարի վերջին Երևանի «Աշխատանքը» լուրջ դժգոհություն էր հայտնում հայտարարված գորակոչի իրականացման վերաբերյալ. «մեզ կը թուլի թե տիրող անորոշությունը պաղ ջուր կը լեցնեն թուրքահայ երիտասարդության վրայ, թերահաւատություն առաջ կը բերեն դեպի Հայաստանի փրկության գործը և կը փնացնեն այն հաւատքը, որ մեր ժողովուրդը կը տածէ առհասարակ իր ղեկավարներու հանդէպ»³³:

Անհանգստություն էր հայտնվում, որ Սարայի, Արաղայի, Մակուի, Մասիսի, Շաղկանց, Բյուրակնյա լեռների ու Սիփանի միջև, Էրզրումի, Բաբերդի, Թորթումի, Դերջանի, Երզնկայի և Տրապիզոնի շրջաններում մոտ 40 հազար զինված մահմեդականներ սպասում են գրոհի հրամանի³⁴:

Հայ զինվորական միության գործադիր մարմինը ղեկտեմբերի 15-ի կոչով դիմում է Կովկասյան ճակատի հայ ռազմիկներին, ընդգծելով գլխավոր միտքը՝ «ոչ ոք թիկունքում չի մնալու»³⁵:

Դեկտեմբերի 17-ին հրապարակվում է Հայոց ազգային խորհրդի կոչը³⁶:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների համատեքստում, բոլշևիկյան կառավարության արտաքին քաղաքականության սուր քննադատությամբ հանդես եկավ նաև Ս. Վրացյանը «Հորիզոնի» խմբագրականում և եզրակացրեց, որ անհրաժեշտ է ուժեղացնել «մեր զինվորական զորամասերը, ամրացնել ռազմաճակատը և զենքով պաշտպանել մեր երկիրը»³⁷:

Այդ կենսական հարցերին էր նվիրված նաև Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության համերգային դահլիճում դեկտեմբերի 17-ին հրավիրված հրապարակային ժողովը, որը Ա. Ահարոնյանի նախագահությամբ լսելու էր Ա. Ջամալյանի դասախոսությունը՝ «Ռուս-տաճկական զինադադարը և ստեղծված կացությունը Հայաստանում» թեմայով³⁸:

Նույն դեկտեմբերի 17-ին, դարձյալ Թիֆլիսում, այս անգամ Վանքի բալկում տեղի ունեցավ արևմտահայերի հանրահավաք, որտեղ Անդրանիկը կոչ արեց լծվել «Ճակատի և սահմանագլխի ազգաբնակչության պաշտպանության գործին: Կոչը լայն արձագանք գտավ, և ներկաներից գրեթե բոլորը ցուցա-

³² Տե՛ս նույն տեղում, 28 դեկտեմբերի, թիվ 274:

³³ Աշխատանք, 1918, 24 հունվարի, թիվ 72:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 15 դեկտեմբերի, թիվ 263:

³⁶ Հորիզոն, 1917, 17 դեկտեմբերի, թիվ 265:

³⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 13 դեկտեմբերի, թիվ 281:

³⁸ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 16 դեկտեմբերի, թիվ 264:

կազմվեցին որպես կամավոր: Նույն օրը ընտրվեց նաև Արևմտահայերի զինվորական խորհուրդ³⁹:

1918 թ. հունվարի 1-ին Վասպուրականի կոմիսար Կ. Համբարձումյանը Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարին ու Հայկական զինվորական միության ղեկավարությանը տեղեկացնում էր Վանի գնդի ձևավորման մասին⁴⁰:

«Աշխատանքը» մտահոգություն էր հայտնում Արևմտյան Հայաստանի հիմնահարցի հետ կապված տարաբնույթ խոչընդոտների, բարդությունների վերաբերյալ, որոնց ամբողջությունը չէր կարող նպաստել ոչ միայն արևմտահայկական, այլև համահայկական ծրագրերի իրականացմանը:

Այդ շարքում էին Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչության ցրվածության, Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանների տարբեր շրջանների աշխարհագրական կտրվածության հանգամանքները, որոնք լայն հնարավորություն էին ընձեռում մահմեդական կղզյակներին ավելի խորացնելու առկա պառակտվածությունը, մեկուսացումը: Այդ համատեքստում կարևորվում էր հաղորդակցության ուղիների խնդիրը:

1917 թ. աշնանը Թիֆլիսում արևելահայերի ու արևմտահայերի մասնակցությամբ գումարված շրջանային ժողովին, Վանի ղեկավար մարմնի իրավունքներն ընդլայնելու նպատակով մասնակցում էր Կոստյա (Կոստի) Համբարձումյանը: Այստեղ նա ընտրվում է Համառուսաստանյան սահմանադիր ժողովի պատգամավոր:

Դեռ 1917 թ. սեպտեմբերից Վասպուրականի շրջանային վարչությանը կից ստեղծվել էր Կոմիսարիատ, որը ռուսական բանակի զորամասի հեռանալուց հետո աստիճանաբար իր ձեռքը վերցրեց նահանգի քաղաքացիական իշխանության ղեկը: Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո շրջանային վարչությունը որոշում է դադարեցնել հանձնախմբերի միջոցով երկրամասը կառավարելու ձևը և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Խորհրդաին Ռուսաստանի լեգիտիմության չափով ստեղծել ղեկավար նոր մարմին⁴¹:

Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության կողմից հրավիրված ժողովների ժամանակ վիճաբանության նյութ դարձավ կառավարության իրավասության և անվանման հարցը: Ի վերջո նոր կառավարությունը կոչվեց Վասպուրականի իշխանություն կամ Վասպուրականի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ: Ավետիս Հարությունյանի կարծիքով, Վասպուրականի նոր ղեկավար մարմինը, որն իրականացնում էր նահանգի քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունը, վերածվեց հայկական ազգային նոր կառավարության: Այն

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 19 դեկտեմբերի, թիվ 266:

⁴⁰ Տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), Москва, 2014, էջ 208-209:

⁴¹ Տե՛ս Հարությունյան Ավ., 2012, 37, 40-41:

1915 թ. Վանի նահանգային վարչության համեմատ զուտ ազգային կառույց էր, կազմված էր բացառապես հայ, այն էլ՝ Վասպուրականցի պաշտոնյաներից⁴²:

Մի կողմից փաստացի ենթարկվելով Փետրվարյան հեղափոխության արդյունքում ժամանակավոր կառավարության ստեղծած Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարությանը՝ որպես վարչական երեք կառույցներից մեկը՝ Վանի նահանգ, կոմիսարություն, մյուս կողմից՝ ակնհայտորեն դրսևորվում է բոլշևիկյան հեղաշրջման ազդեցությունը ավելի շատ տազնապարհ, ինչը արտահայտվում է, իհարկե, կառավարության արտասովոր անվանման հարցում:

«Հորիզոնի» մարտի 8-ի համարի նյութից պարզ է դառնում, որ դեռևս հունվարի 20-ին Կ. Համբարձումյանը հանդես էր եկել հայտարարությամբ և իրականացրել էր Վասպուրականի վարչական ղեկավարության նշանակումները: Իրեն և իր տեղակալ Հ. Հովհաննիսյանին վերապահելով նահանգի վարչական և արտաքին գործերի ղեկավարումը, նա նահանգի ղեկավարումը հանձնարարում էր հետևյալ պատասխանատու կոմիսարներին. 1. Զինվորական գործերի – Գր. Բուլդարացի, 2. Ներքին գործերի – Հմ. Մանուկյան, 3. Երկրագործության – Ա. Մաքսապետյան, 4. Ելևմտաց – Ս. Մեսրոպյան, 5. Հանրային խնամատարության – Բժ. Ն. Տեր-Թովմասյան, 6. Պարենավորման – Չ. Կորկոտյան և 7. Փոստ-հեռագրական – Ս. Զավրիյան⁴³:

Մեզ հետաքրքրող հիմնահարցի շրջանակներում առավել կարևորում ենք ՀՅԴ Վասպուրականի Շրջանային ժողովը, որը հրավիրվեց 1918 թ. հունվարի 13–19-ը^{*}: Բացումը կայացավ տեղի միսիոներական սրահում, իսկ աշխատանքային նիստերը՝ «Ազատության լույս» ընթերցասրահում: Մասնակցում էին 84 պատգամավորներ և 25 խորհրդակցական ձայնի իրավունքով ներկայացուցիչներ:

Ժողովը բացեց ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի անդամ Հմայակ Մանուկյանը, դիվանի պատվավոր նախագահ ընտրվեց Գրիգոր Բուլդարացին (Գևորգյան), իսկ նախագահներ՝ Վարդան Առաքելյանը և Սամվել Մեսրոպյանը⁴⁴:

Գրիգոր Բուլդարացին զեկուցելով Վասպուրականի ՀՅԴ ԿԿ-ի գործունեության մասին, նշեց, որ միայն դաշտավայրում գործում է կուսակցական 90 խումբ՝ 900 անդամներով⁴⁵:

Այդ խորհրդակցության առաջնահերթ նշանակությունն այն էր, որ վերջինս որոշեց մոտ ապագայում Արևմտյան Հայաստանում հրավիրել հայ ժողովրդի ներկայացուցչական խորհրդաժողով⁴⁶:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 8 մարտի, թիվ 49:

^{*} «Աշխատանքը» նշում է հունվարի 14–17-ի ժամանակահատվածը (Աշխատանք, 1918, 24 հունվարի, թիվ 72):

⁴⁴ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 4 մարտի, թիվ 46:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶ Տե՛ս Աշխատանք, 1918, 24 հունվարի, թիվ 72:

Հարկ ենք համարում հատուկ կանգ առնել ՀՀԴ Վասպուրականի Շրջանային ժողովի աշխատանքների և ընդունած որոշումների վրա:

Կոմիսարիատի զեկույցը

Չինադադարի և հաշտության հարցը

Հայկական կուսակցությունների փոխհարաբերության և համագործակցության հարցը

Շրջանային և գյուղական-գավառային վարչությունների մասին

Հացի ճգնաժամի և երկրի պարենային ճգնաժամի մասին

Կուսակցական շարքերի կազմակերպության մասին

Երևանի «Աշխատանք» թերթի մասին:

Վանի կոմիսարիատի աշխատանքների մասին զեկույցով հանդես եկավ կոմիսար Կոստի Համբարձումյանը⁴⁷:

Արևմտյան Հայաստանի ապագայի հարցում բոլշևիկյան հեղաշրջման տագնապալի հեռանկարները նկատի ունենալով, նա հույս էր հայտնում, որ քանի դեռ գործում է Ժամանակավոր կառավարության կողմից ստեղծված երկրամասի զեներալ-կոմիսարությունը, նշանակում է պահպանվում է նաև Վանի, Խնուսի և Էրզրումի շրջանների նկատմամբ հայկական ինքնավարության պահանջը: Առաջնահերթ խնդիր էր նշվում այդ տարածքների հայացումը, որի իրականացման դեպքում միայն Արևմտյան Հայաստանի կոմիսարությունն իր իրավասությունը կհանձնի Հայաստանի Սահմանադիր ժողովին: Թեև ընդունվում էր, որ այդ մարմինը ոչ թե ընտրված, այլ նշանակովի մարմին էր, միևնույն է այն անհրաժեշտություն էր դիտվում:

Միաժամանակ, Կ. Համբարձումյանը գտնում էր, որ Վասպուրականի Շրջանային վարչությունը ևս «մի տեսակ սահմանադիր ժողով է» և հատկապես ռուսական Կովկասյան բանակի զորամասերի հեռացումից հետո այն գրեթե ամբողջապես հայացել էր. մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներում գործի գլուխ կանգնած են հին վարչակարգի ներկայացուցիչները: Այդ առումով նա բարձր էր գնահատում Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի հայանպաստ գործունեությունը՝ տեղական միլիցիայի, ինքնապաշտպանության և պարենավորման գործի կազմակերպման հարցերում:

Չինադադարի և հաշտության հարցի կապակցությամբ զեկույցեց դարձյալ Կ. Համբարձումյանը, ընդգծելով, որ բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ստեղծված աննպաստ իրադրության պայմաններում հայության գերխնդիրը պետք է լինի զինադադարի հարմար ժամանակամիջոցը հայկական ինքնապաշտպանական ուժի ստեղծմանը ծառայեցնելու գործը:

⁴⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 8 մարտի, թիվ 49:

Ռազմաճակատի պաշտպանության և տեղական ռազմական ուժի կազմակերպման վերաբերյալ զեկուցեց Գրիգոր Բուլդարացին: Նա քննադատեց Արևմտահայ ազգային խորհրդի կողմից ընդունված զինվորական մարմնի ընտրության մասին որոշումը, այն որակեց որպես «ձախորդ կարգադրություն», նկատի ունենալով, որ արևմտահայ կյանքը պետք է ղեկավարվի սեփական ուժերով, այլ ոչ թե Կովկասից, որովհետև «հոն նստած մարմինները անընդունակ են վարելու երկրի ճակատագիրը»⁴⁸:

Հայ-քրդական հարաբերությունների մասին զեկուցեց Հմ. Մանուկյանը, ընդգծելով այն ելակետային սկզբունքը, որ ապագա Հայաստանում հայկական շահի պաշտպան կարող է հանդես գալ ի հակակշիռ թուրքերի առավելապես քրդական տարրը, որը «մեզ համար յաճախ անձնանւիրութեան ապացոյցներ ալ տւած է»⁴⁹:

Շրջանային և գյուղական-գավառական վարչությունների մասին զեկույցով հանդես եկավ Ա. Մաքսապետյանը: Նա մանրամասնում էր Վանի վարչության ընտրության հանգամանքները, ցավով նշում, որ այդ ընտրությունը աննպաստ պայմանների պատճառով մասնակցել են քիչ թվով՝ 106 ընտրողներ: Այնուամենայնիվ ձայնի իրավունքով հրավիրվում են հետփետրվարյան փուլի քաղաքագլուխ Թերզիպաշյանին և Դանիել վարդապետին: Նա փաստում էր, որ ներկա պահին գյուղական վարչությունների մեծ մասը ձևավորված են և վկայում էր ևս մի կարևոր փաստ, որ Վասպուրականում բնակվում է 27.000 հայ:

Հացի ճգնաժամի և երկրի պարենավորման մասին զեկուցեց դարձյալ Ա. Մաքսապետյանը, որը Վասպուրականի պարենավորման գործը բաժանեց երկու փուլի՝ ա) Բարեգործականի շրջան և բ) Շրջանային վարչության շրջան (1917 թ. նոյեմբերից): Վերջինս 50 գյուղերից 6165 չափ ցորեն հավաքելու որոշում կայացրեց և նույնիսկ այդ չափը 1000-ի բարձրացնելու պարագայում այդ քանակը կբավարարի շուրջ 6 ամիս: Միայն Վան քաղաքում, օրական 16 չափ հաց էր սպառվում:

Կուսակցական շարքերի կազմակերպման մասին զեկուցեց Չավեն Կորկոտյանը: Շրջանային ժողովը այս հարցի առթիվ եզրակացրեց, որ ՀՅԴ Կենտրոնական կոմիտեն առավելապես զբաղված լինելով կառավարման գործերով և ինքնապաշտպանության կազմակերպմամբ, շատ քիչ ժամանակ է հատկացնում կուսակցական պրոպագանդային: Առաջարկվեց իրականացնել աշխատանքի բաժանում նորընտիր ԿԿ-ի մեջ և կազմի մեկ կամ երկու ընկերներին հանձնարարել զբաղվել բացառապես կուսակցական, կազմակերպչական գործերով:

Երևանի «Աշխատանք» թերթի մասին զեկուցեց Հմ. Մանուկյանը, որը որպես նախկին խմբագիր (այժմ Արամ Մանուկյանն էր – Վ.Մ.) կարևորեց թեր-

⁴⁸ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 8 մարտի, թիվ 49:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

թի անցյալը, դերը և առաջարկեց թերթի խմբագրությունը տեղափոխել Թիֆլիս և «Աշխատանքը» վերածել Արևմտյան Հայաստանի օրգանի: Եղան բազմաթիվ հակաճառություններ, որոնք հիմնավորում էին, որ այդ դերը արդեն կատարում է կուսակցության «Ազատամարտ» լրագիրը, որը պարզապես անհրաժեշտ է ուժեղացնել: Իսկ ինչ վերաբերում էր «Աշխատանքին», ապա վերջինս ավելի նպատակահարմար է փոխադրել Վան:

Արևմտահայ ազգային խորհրդի և նրա վերջին խորհրդակցության մասին զեկուցեց Սամվել Մեսրոպյանը, որը Թիֆլիսի այդ կոնֆերանսի պատգամավոր էր ընտրվել Վանից:

Դարձյալ քննադատության ենթարկվեց Արևմտահայ խորհուրդը, «որը իր դերեն դուրս է եղած», վերջինիս զինվորական մարմինը, ուր «սպրդած են գործին անընդունակ ուսանհամապատասխան մարդիկ»⁵⁰: Մասնավորապես դատապարտվում էր այն, որ մինչև 1918 թ. մարտը Սավալա-Բերկրի հատվածը չի կապվել Վանի պաշտպանական գծին և այդ պատճառով Վանից ուղարկված միլիցիան է, որ մինչև Սավալա պարեկություն է իրականացնում:

Այդ քննադատությունից հետո, Շրջանային ժողովը հանգեց կտրուկ որոշման. այն է՝ չճանաչել ներկա Արևմտահայ խորհուրդը և նրան կից մարմինները, չենթարկվել նրանց հրամաններին, մինչև գումարվի Արևմտահայ նոր համագումարը, որն էլ կընտրի նոր խորհուրդ: Այս առճակատման արմատները բխում են դեռ 1917 թ. մայիսին Երևանում կայացած Արևմտահայերի 1-ին համագումարից, որտեղ նախ արձանագրվեց ՀՅԴ և ՀԺԿ կուսակցությունների անհաշտ գաղափարական պահվածքը, ապա և ՀՅԴ-Անդրանիկ հակասությունը: Հայտնի է, որ Արևմտահայ ազգային խորհրդի զինվորական բաժնի ղեկավար, համագումարի պատվավոր նախագահ Անդրանիկը այս համաժողովում երկրորդ անգամ լքեց ՀՅԴ շարքերը:

Չարմանալի է, որ Ս. Մեսրոպյանի զեկույցում Ազգային խորհրդի զինվորական մարմինը մեղադրվում էր իր ոչ կոմպետենտության համար և ստացվում է, որ Անդրանիկի սուբյեկտիվ գործոնը տարածվում էր ամբողջ մարմնի գործունեության վրա: Այսպիսով նաև Վանի ՀՅԴ Շրջանային ժողովը ու նաև ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեն չէին կիսում խորհրդի մյուս անվանի գործիչների՝ Վահան Փափազյանի, Արամ Մանուկյանի և այլոց գործունեությունը: Մի գուցե և դրանով է բացատրվում «Աշխատանք» թերթը Երևանից Վան փոխադրելու առաջարկը:

Վերջում ընտրվեց Վանի ՀՅԴ Շրջանային կենտրոնական կոմիտե՝ հետևյալ կազմով. 1. Գրիգոր Բուլղարացի, 2. Սամվել Մեսրոպյան, 3. Բարունակ Կա-

⁵⁰ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 8 մարտի, թիվ 49:

պուտիկյան (Երևան), 4. Հմայակ Մանուկյան, 5. Լևոն Շողոյան, 6. Տիգրան Բաղդասարյան, 7. Չավեն Կորկոտյան:

Ժողովի ավարտից հետո Մեծ Քենարչիի հրապարակում ժողովականներին ընդառաջ եկած հայկական միլիցիայի հարյուրակը ողջույնի կանգնեց փողոցի մեջ և փոխադարձ ուռուցաներով և «Մեր Հայրենիք»-ը երգելով զինվորականներն ու ժողովականները ողջունեցին միմյանց:

1918 թ. թուրքական արշավանքի պայմաններում արևմտահայ ազգային խորհրդի բյուրոն և Հայաստանի Ապահովության խորհուրդը որոշեցին լայն խորհրդակցություն հրավիրել ապրիլի 20-ին Թիֆլիսում: Ժողովին հրավիրվում էին Արևմտահայ ազգային խորհրդի և Հայաստանի Ապահովության խորհրդի անդամները, Կովկասի Արևմտահայ շրջանային մարմիններից 2-ական և Ապահովության խորհրդի շրջանային գործադիր մարմինների մեկական ներկայացուցիչներ, նաև Արևմտյան Հայաստանի տեղական շրջանային կոմիտեների 3-ական, արևմտահայ քաղաքական կոզմակերպությունների ևս 3-ական ու արևմտահայ մամուլի մեկական ներկայացուցիչներ⁵¹:

Ապրիլի 20-ին (մայիսի 3) Թիֆլիսում աշխատանքները սկսեց Արևմտահայ երրորդ խորհրդակցությունը. ներկա էին միայն 35 պատվիրակ, Երևանի ու Արևմտյան Հայաստանի ներկայացուցիչները պատերազմական իրավիճակի պատճառով ներկա չէին: Նիստը բացեց Արևմտահայ ազգային խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը: Մայիսի 7-ի երկրորդ նիստին արդեն մասնակցում էին 50 պատգամավորներ: Օրակարգի հարցերն էին 1. հաշտության բանակցությունները, 2. արևմտահայ գործադիր խնդիրները և 3. արևմտահայության ֆիզիկական գոյության հարցը⁵²:

Մայիսի 8-ի նիստերում ստորագրվեցին պատգամավորների մանդատները և ճշգրտվեցին համախորհրդի լիազորության սահմանները: Մանդատային հանձնաժողովի ղեկույցն արձանագրեց, որ խորհրդակցությունը հապճեպ է հրավիրվել և ժամանաձ ներկայացուցիչներից ոմանք զանազան պատճառներով պարզապես չունենին օրինական մանդատներ: Գլխավոր հակասությունը կայանում էր նրանում, որ համախորհրդի կազմի մեծամասնությունը առավելապես ներկայացնում էին կուսակցությունները ու մանավանդ «նորելուկ, պատահական թերթերը»: Այդ էր պատճառը, որ արևմտահայ պատվիրակները բողոքեցին և պահանջեցին, որ ժողովի իրավասությունը «վճռորոշ սահմանին չմոտենա» ուստի և առաջարկվեց վերջինս կոչել «խորհրդակցական ժողով»⁵³:

* Այստեղից պարզվում է, որ մինչև անկախացումը, մի գուցե «Մեր Հայրենիք» երգը հանդիսացել է ՀՅԴ կուսակցության օրհներգը:

⁵¹ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 15 ապրիլի, թիվ 80:

⁵² Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 11 մայիսի, թիվ 86:

⁵³ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 12 մայիսի, թիվ 87:

1918 թ. ապրիլի 22–30-ի (մայիսի 4–12) ընթացքում Թիֆլիսում կայացավ Արևմտահայ 2-րդ խորհրդակցությունը: Այն լսելով Հայոց ազգային խորհրդի երեք գեկուցումները՝ ա) հաշտության բանակցությունների և Հայկական հարցի (Թրքահայ դատի), բ) Հայաստանի երկրապահ զորամասի վիճակի և գ) արևմտահայերի ֆիզիկական գոյության պահպանման հարցերի մասին, որոշեց.

որ մինչև պատերազմի ավարտը անհնար է իրականացնել արևմտահայության վերադարձը հայրենիք՝ պատերազմի հետ կապված մի շարք պատճառների, ինչպես նաև քաղաքական ներկա անորոշ կացության հետևանքով.

որ Արևմտյան Հայաստանի պաշտպանության և հայության քաղաքական իրավունքների ապահովման նպատակով ձևավորված ազգային երկրապահ զորամասը (նկատի ունեն Անդրանիկի Առանձին հարվածող զորամասը – Վ.Մ.) կորցնում է իր գործունեության իրավունքը, քանի որ ներկա իրավիճակում չի կարող իր դերն իրականացնել, որովհետև Անդրկովկասի անկախ և Թուրքիայի հետ հաշտության ձգտող իշխանության ներսում արևմտահայ զորամասի գոյությունը պետք է անթույլատրելի նկատվի.

որ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանությունը բոլորիս գերագույն նպատակ է հռչակվում, մանավանդ, որ վտանգը հավասարապես վերաբերում է երկու եղբայր հատվածներին, հետևաբար ողջ ժողովրդի պաշտպանությանն ուղղված ջանքերը ևս պետք է միավորվեն ընդհանուր վտանգի դեմ. կոնֆերանսը որոշում է.

ա) իր քաղաքական բախտի որոշումը վերապահել արևմտահայությանը և այստեղից պարտադիր չհամարել ոչ մի հանձնառություն, որ չի բխում իրենից և իր լիազոր մարմիններից,

բ) հետևել Բաթումի հաշտության բանակցություններին և ուսումնասիրել այն հնարավորությունները, որոնք կարող են ապագայում նպաստել Հայկական հարցի լուծմանը⁵⁴:

4. որոշվեց լուծարել Հայաստանի Ապահովության խորհուրդը, իբրև մի մարմին, որը քաղաքական ներկա իրավիճակին չի համապատասխանում և առաջարկել Արևմտահայ և Արևելահայ Ազգային խորհուրդներին կարճ ժամանակամիջոցում ստանձնել արևմտահայության ֆիզիկական գոյության պաշտպանությունը⁵⁵:

Հարկ ենք համարում ընդգծել հետևյալ կարևոր հանգամանքը. փաստորեն Արևմտահայերի 2-րդ խորհրդաժողովը, հետևելով անդրկովկասյան միացյալ կառավարության և նրա ՀՅԴ խմբակցության որդեգրած թուրքական կողմնորոշման քաղաքական գծին, որոշեց և վերջնականապես ամրագրեց այն մոտեցումը, որ Բաթումի հաշտության բանակցությունների համատեքստում անհ-

⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24 II մաս, թ. 318:

⁵⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 19 մայիսի, թիվ 93:

րաժեշտ է մեկուսացնել ի դեմս Անդրանիկի արևմտահայերի գորամասը: Չանտեսենք, որ այդ կողմնորոշմամբ էր մասամբ պայմանավորված նաև Կարինի անկումը 1918 թ. փետրվարին:

Այսպիսով, արևմտահայության հետհոկտեմբերյան հասարակական-քաղաքական կյանքը կարելի է տարանջատել երկու կարևոր խմբերի. առաջինը՝ Արևմտյան Հայաստանի ինքնապաշտպանության քաղաքացիական ազգային իշխանության ձևավորման և պարենային խնդրի, երկրորդը՝ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական շերտերի ու գործիչների ինքնակազմակերպման հիմնախնդրի:

Ստացվում է, որ 1917 թ. մայիսից – 1919 թ. փետրվար ժամանակահատվածը, բացի հանրահայտ դեպքերից ու իրադարձություններից, զուրկ չի եղել նաև արևմտահայության հասարակական-քաղաքական ներքին կյանքի, պայքարի ու հակասությունների բազմազանությունից:

Արևմտահայերի 1-ին համագումարից մինչև ՀՀ պայմաններում 2-րդ համագումարի հրավիրումը, քաղաքական ակտիվությունն ապահովել է հիմնականում ի դեմս Թիֆլիսում և Վանում կայացած (1917 թ. դեկտեմբեր – 1918 թ. ապրիլ) կարևորագույն ժողովների խորհրդակցությունների և ի վերջո՝ արևմտահայերի 2-րդ խորհրդաժողովի:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա-Ղո, Հայության երկունքը, ՀՀ պատմության թանգարան, նոր պատմության բաժին, թղթ. 839/195 դ, ձեռագիր, էջ 7:

Հարությունյան Ավ., – 2012, Վասպուրականի նահանգային ինքնավար կոմիսարության (եկրորդ կառավարության) գործունեությունը, ՊԲՀ, թիվ 3, Երևան 2012, էջ 37, 40–41:

Վրացյան Ս., – 1996, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1996, էջ 63:

Армяне в Первой мировой войне (1914–1918 гг.), Москва, 2014.

VAHAN MELIKYAN

Doctor of History

Institute of History NAS RA

v_melikyan@mail.ru

PUBLIC AND POLITICAL LIFE OF WEST ARMENIANS FOLLOWING THE BOLSHEVIK COUP D'ÉTAT

SUMMARY

In the development of the West Armenian public and political life in 1917 – 1918, the crucial point is the Bolshevik coup d'état. The conquered West Armenia under the Soviet power and bolshevization of the Red Army detachments found itself in a complex situation. In the first place, the February-Revolution-inspired process of shaping the West Armenia civil authority had been suspended. It had also become clear that making use of the bolshevization of the Russian Caucasian Army, the Transcaucasian Commissariat within its consecutive anti-Soviet as well as within the anti-Russian policy under the Georgian-Tartar tandem had facilitated the collapse of the Caucasian front ipso facto the Turkish invasion.

The priority tasks of the West Armenian public political military figures was countering defection in Yerevan Province and organizing the national military formations. The tangible problem for West Armenia was of course self-organization. To this end, the extraordinary meeting of West Armenian National Council was convened in Yerevan in December 1917 aiming at calling together the general congress of West Armenians. The earlier course of events had resulted in some controversies. In particular, severe criticism had been leveled at the operations of West Armenia Council, the Bureau of the United Refugee Council, the formation of West Armenia division and selecting its leader. The Vaspurakan regional meeting of Dashnaktsutun Party had uncovered that confrontation, moreover, it denied recognition to the West Armenian National Council. Eventually, it was decided to convene the second congress of West Armenians on March 4, 1918. To this end, a conference was convened in Tiflis, Dec. 1917, representing different West Armenian trends and organizations. Early in 1918, under the Turkish invasion in Transcaucasia, the Bureau of West Armenia National Council and Armenia's Council of Defense convened a general conference in Tiflis. It was opened on April 20, 1918 as the 3rd Conference. The resulting 2nd Conference of West Armenians was convened in Tiflis on April 22 – 30 adopting a number of very significant resolutions.

ВААН МЕЛИКЯН

Доктор исторических наук

Институт истории НАН РА

v_melikyan@mail.ru

ОБЩЕСТВЕННО – ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ЗАПАДНЫХ АРМЯН ПОСЛЕ БОЛЬШЕВИСТСКОГО ПЕРЕВОРОТА

РЕЗЮМЕ

В процессе развития западноармянской общественно–политической жизни в 1917–1918 гг. переломным рубежом является большевистский переворот. Завоеванная Западная Армения в условиях Советской власти и большевизации частей Кавказской армии оказалась в сложной ситуации. Во-первых, не осуществилось достижение февральской революции–обнадеживающий процесс образования национальной гражданской власти в Западной Армении. А также стало ясно, что используя процесс большевизации частей русской Кавказской армии, Закавказский Комиссариат в контексте своей последовательной антисоветской, а в условиях грузино–татарского тандема и анти–русской политики, способствовал ускорению развала Кавказского фронта, тем самым нашествию Турции.

Первостепенными задачами западноармянских общественно–политических, военных деятелей стала борьба против дезертирства в Ереванской губернии и организация национальных воинских формирований.

Для западноармянской действительности выделялась, конечно, проблема самоорганизации. С этой целью в декабре 1917 г. в Ереване было организовано чрезвычайное собрание Западноармянского национального совета, целью которого был созыв всеобщего съезда западных армян. Развитие предыдущих событий привело к некоторым противоречиям. В частности острой критике подверглись деятельность западноармянского совета, Бюро объединенного совета беженцев, процесс формирования западноармянской дивизии и избрание его руководителя. Васпураканское районное собрание партии Дашнакцутюн (АРФД) раскрыло данное противостояние, более того, оно отказывалась признать Западноармянский национальный совет. В конечном итоге, было решено 4-го марта 1918 г. в Карине (Эрзрум) созвать 2-ой съезд

Западных армян. С этой целью в начале декабря 1917 г. в Тифлисе собралось совещание представителей различных западноармянских течений и организаций. В начале 1918 г., в условиях турецкого нашествия на Закавказье, Бюро западноармянского национального совета и Совета обороны Армении решили организовать всеобщее совещание в Тифлисе. Оно открылось 20-го апреля 1918 г. В качестве 3-го совещания. В итоге с 22–30 апреля в Тифлисе работала 2-ое совещание западных армян, которое приняло ряд важнейших и насущных резолюций.